

utóbbi jogosult értelmezés, ám nem arról van szó, hogy Arendt szerint a filozófia a szabadságot, a cselekvést, illetve a politikát óhajtaná száműzni. Célszerűbb úgy érteni Arendt törekvéseit (amelyek az életmű során valóban nem mindig konzekvens filozófiai elképzeléseket jelenítenek meg), hogy a filozófia egy sajátos világértelmezési szituáció, nevezetesen a filozófus pozíciójából tekint a politika világára. Ez a világ (tekinthetjük a heideggeri nyilvánosságot is illusztrációként) a heterogenitás világa, a spontán cselekvésnek és a vélemények ütközésének instabil terepe: a filozófus számára életveszély. A filozófus azonban nem egyszerűen visszahúzódik a világtól (ezzel utalhatunk olyan fogalmak jelentőségére, mint a *withdrawal* vagy az *introspection*) – ez Arendt szerint természetszerű gesztus, alapvetően nem ezzel van a probléma. Platón életművének Arendt által vitatott pontja, hogy ebből a pozícióból, tehát a világgal szemben alkotja meg a politika *igazi* nyelvezetét, amely az igazság szemléletére épít. A filozófus sajátos igazsága viszont akkor is igaz, ha csupán egyetlen ember marad a világon. A politika problémája: a filozófiai igazság „tűrannisza” a vélemények világa felett. A mozgást feláldozó stabilitás és biztonság száműzi a pluralitás mindennemű megnyilvánulását a filozófus világából. Éppen ezért a pluralitásnak, tehát az emberek világának rehabilitálása a valódi tét. A mozgás és a cselekvés szabadsága az, amit Arendt a totalitarizmus korában, saját „egzisztenciális” tapasztalataként is megélt. Érdemes a *Totalitarizmus*-kötet egyik fontos részére, a *Totalitás uralom* első oldalaira utalni (Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Bp., 1992. Tizenkettedik fejezet III. rész, 530–536. old.), ha meg akarjuk érteni, miért fordul Arendt mégis a politikáról való gondolkodás felé, éppen a hagyomány radikális törésének idején. Ez a törés nem hagyja érintetlenül sem a történetírást, sem a jogalkotást és joggyakorlatot, s különösen nem a filozófiát – még akkor sem, ha ezt nehezen vesszük tudomásul.

Donáth Péter: A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958

Trezor Kiadó, Budapest, 2008. 830 old., 4830 Ft

Donáth Péter: Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon 1945–1960

Trezor Kiadó, Budapest, 2008. 558 old., 3990 Ft

A szerző két tekintélyes, külön címet viselő kötetben gyűjtötte össze a magyarországi tanítóképzés változatos történetét különböző szempontokból elemző tanulmányait. Az egyik kötet címe: *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868–1958*. Ez a 830 oldalas kötet három nagyobb egységre tagolódik.

Az első a *Nemzetiségi politika és oktatás* címet viseli. A nyitó tanulmány statisztikai adatokon alapuló történet-szociológiai elemzések során át mutatja be, hogyan épült ki a tanítóképzés intézményrendszere a kiegyezéstől az első világháború végéig, milyen volt a felekezeti és az állami tanítóképzők aránya, hogyan változott a tanítójelöltek nemek szerinti megoszlása, milyen volt a tanítóképzősök és tanáraik felekezeti és nemzeti összetétele. A rendkívül gazdag, szemléletes térképeken megjelenített adatmennyiségből itt csak azt az alapvetően fontos adatot emelem ki, hogy a kiegyezés idején még csak felekezeti (többségükben katolikus) tanítóképzők voltak, és még a dualizmus utolsó évében is csak egyharmaduk volt állami fenntartású. A Horthy-korszak nemzetiségi tanítóképzésével kapcsolatban olvashatunk

továbbá a német nemzetiségi tanítóképzésről és a szlovák nyelvoktatás bevezetésének kísérletéről, valamint Klebelsberg Kunó nemzetiségi oktatáspolitikájáról egy-egy tanulmányt.

A kötet második nagy egységét egyetlen százoldalas tanulmány alkotja: *Nagy László kényszerű számkivetései 1919–1922-ből*, mely Nagy László tanítóintézeti tanár és pedagógiai szakíró oktatáspolitikai koncepciójával és oktatáspolitikai tevékenységével, pályatörténetével foglalkozik. Végül a harmadik, *Politikai-világnézeti diszkrimináció vagy valami más?* című, több mint 400 oldalnyi, ugyancsak egyetlen tanulmányból álló, kiemelkedően nagy ívű rész azt mutatja be, hogy a vidéki városok tanítóképzőinek igazgatói hogyan küzdöttek intézményük fennmaradásáért az 1918 és 1958 közötti időszak különböző politikai kurzusaiban.

A másik, valamivel vékonyabb, „mindössze” 558 oldalas kötet, az *Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon 1945–1960* három oktatáspolitikai korszakban vizsgálja a tanítóképzés ügyét. Az első tanulmány Rozsondai Zoltán tanítóképző intézeti tanár, minisztériumi tisztviselő küzdelmein keresztül az 1945–1960 közötti időszakot mutatja be, a második az első Nagy Imre-kormányban a tanítóképzéssel kapcsolatos oktatáspolitikáját és ennek fogadtatását, a harmadik pedig a Hegedűs-kormány tanítóképzéssel kapcsolatos világnézeti, politikai és szakmai elképzeléseit rekonstruálja.

A két kötet történelemszemlélete, módszertana és témaköre – a magyar tanítóképzés történeti kálváriája – közös. Mindkét kötetben közös az is, hogy történelmi fordulatok csapdáiban vergődő egyéni drámák, intézeti küzdelmek, jobb sorsra érdemes szakmai kezdeményezések elvetélésének vagy deformálódásának történetei, politikai játszmák lépéseinek rejtélyei tárulnak fel bennük. Az elsőnek említett kötet inkább a dualizmus korára és a Horthy-korszakra fókuszál (bár a nagykörösi küzdelmek történetét a szerző 1958-ig követi nyomon), a második az 1945 utáni időszakra. Abban is különböznek a kötetek, hogy a szakmai világ (tanítóképzés, tanítóképző intézetek, tanárok, szakmai koncepciók)

ciók, szakmai szervezetek) és a politikai világ (egyházi és világi főhatóságok, politikacsinálók, oktatáspolitikai koncepciók, népnevelési koncepciók, társadalompolitika) közötti hierarchikus viszony melyik szintje, szereplője, eseménye áll a szerző vizsgálódásának középpontjában.

Recenziómban elsősorban a kiegyezéstől 1958-ig húzódó időszakot átölelő kötetet foglalkozom. Szeretném azonban felhívni a figyelmet arra, hogy az 1945 és 1960 közötti időszaknak szentelt kötet is megkerülhetetlen annak, aki jobban meg akarja érteni a hatalom működésének és transzmisszióinak mikroszövedékét.

Donáth Péter a történelmet alul- és oldalnézetből szemléli. A mikrovilágban mutatja meg a mezo- és a makroszinteket. Írásai nemcsak tárgyuknál fogva, hanem mentalitástörténeti és módszertani szempontból is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Személy- és intézményközpontú történelemszemléletéből következően a kiindulópont a tanítóképzés mindennapi világa. A nagy és kevésbé nagy történelmi fordulókat – a polgári forradalmat, a proletárdiktatúrát, az ellenforradalmi időszakot, majd a Horthy-korszak konszolidációját, a második világháborút követő koalíciós időszakot, az egypártrendszer kiépülését, az 1953-as kis fordulatot, majd az 1956-ot követő konszolidációt – a tanítóképzés életvilágának és szereplőinek tükrében látatja. Elképesztő mennyiségű és minőségű forrásra támaszkodott. A korszakok igazi arcát életsorsokon, hivatalos és félhivatalos levelezéseken, naplórészleteken, jegyzőkönyveken, személyes interjúkon, korabeli politikai megnyilatkozásokon, aprólékosan rekonstruált helyi eseményeken (egyházi és állami tisztviselők látogatásai, megnyilatkozásai és következményük), szakmai és politikai szerveződések, az eseményekről tudósító újságcikkeken, igazoló és öngazoló jelentéseken, a tanítóképzéssel és az alapfokú oktatással kapcsolatban készített szakmai programokon keresztül ismerhetjük meg. A konkrétumokból, helyi sajátosságokból és eseményekből, különböző narratívákból kirajzolódó képen a történelem sajátos dimenziói tárulnak fel. Közülük hármat emelnék ki:

a tanítóképzés és a politika viszonyát, az egyház iskolaügyi szerepét, végül pedig egy értelmiségi csoport, a tanítóképző intézmények tanárai (és az oktatáspolitikai szervezetébe emelkedett vagy onnan kikerült egykori tanárok) lojalitásának természetrajzát.

Szakma és politika. A két terjedelmes, gazdagon dokumentált kötet a magyar társadalomtörténet kevésbé kutatott területére hívja fel a figyelmet: a tanítóképzés és az állam kényszerű politikai és világnézeti együttműködésének korszakokként változó mozgásterére, konfliktusaira és konfliktusainak kimeneteleire. E viszony jelentőségét nem becsülhetjük le. Annak a téje ugyanis, hogy mi történik a tanítóképzésben, és mit kezd az államhatalom a tanítóképzéssel, nem más, mint az, hogy milyen értékek, eszmények, normák, magatartási minták és világgépek jegyében zajlik a közoktatás alapfokú szintjén az életkoruknál fogva legfogékonyabb korcsoportok politikai szocializációja. A kiegyezéstől az 1960-as évekig terjedő időszakban minden politikai rezsim tisztában volt a kollektív identitások formálásában kulcs szerepet játszó tanítók képzésének jelentőségével, és mindegyik politikai kurzus megfogalmazta a maga sajátos követelményeit a tanítósággal és a tanítóképzéssel szemben. Az egyes korszakok között természetesen voltak különbségek a tanítóképzés és a közoktatás működtetésében, politikai és ideológiai ellenőrzésében, a szakmai szempontok érvényesítésére kínáló társadalmi térben és nem utolsósorban az uralkodó ideológia jellegében. Ám a tanítóképzéstől és a tanítóságtól mindegyik hatalom a maga szolgálatát, a mindenkori ideológiával való azonosulást és a feltétlen politikai lojalitást várta el.

Donáth tanulmányai azt a bonyolult folyamatot, amelyben a mindenkori politikai hatalom a maga magatartásestményének megfelelően igyekezett alakítani a közoktatáson keresztül a felnövekvő nemzedékek identitását és így biztosítani a lojalitását, az egyedi cselekvések konkrétságában mutatják be. Feltárulnak azok a nagypolitikát operatív lépésekre bontó eljárások, amelyek az identitáspolitikát voltak hivatottak célközönségükhöz eljuttat-

ni, de azok a – rendszerint korlátozott mozgásterű – válaszok is, amelyeket ezek a lépések váltottak ki a tanítóképzés különböző szereplőiben.

Egyértelműen kiderül, miért maradt az 1867 és 1960 közötti időszak egymást váltó politikai kurzusainak embereszménye a mindenkori alttaláló, akárhogyan változott is a címkéje. A főhatalom minden korszakban megkövetelte, hogy a tanítók az előírt ideológiák jegyében neveljék a tanulókat. A dualizmus korában a népiskoláktól vallásos és hazafias nevelést vártak el, a Tanácsköztársaság idején a vallást kiiktató „szocializmusra való nevelést”, majd a Horthy-korszak elemi iskoláiban megint vallás-erkölcsi alapokon nyugvó hazafias népnevelést. A második világháborút követő időszak különböző szakaszainak a nevelési céljaiban 1948–49-től a hangsúlybeli különbségek ellenére is állandó elem a kommunista embereszménye.

A tanítóképzés és a mindenkori hatalom viszonyában szakmai, szakpolitikai és ideológiai mozzanatok keveredtek. Donáth Péter tanulmányaiból plasztikusan kirajzolódik, mennyire korlátozta a szakmai kreativitást a tanítóképzésre minden korszakban ráboruló ideológiai búra. Egyrészt a többször is radikálisan megváltozó társadalompolitikák oktatási transzmissziójára figyel, másrészt azokra a reakciókra, amelyekkel a tanítóképzés intézményei, hatóságai, szervezetei, tanárai befolyásolni próbálták az őket érintő társadalompolitikai intézkedéseket. Ebből az egyenlőtlen és heroikus küzdelemből rendszerint a közszolgálat, a szakértelem és a méltányosság került ki vesztesen, hogy az egyik tanulmány címének kulcsfogalmaira utaljunk. A szakma megújulási törekvései és reformjavaslatai vagy megtörnek a politikai szempontok elsődlegességén, és lendületüket veszítve a történelmi felejtés süllyesztőjébe kerülnek, vagy esetenként a politika felkarolja, de a maga sajátos szempontjaihoz idomítja őket. Ilyen esetek vagy akkor fordultak elő, amikor egy-egy kiváló, a tanítóképzést jól ismerő minisztériumi főtisztviselő szerencsésen tudta ötvözni a szakmai érdekek képviselését a szakmai célok politikai megjelenítésével, vagy pedig

akkor, ha a szakmai koncepció muni-
ciót szolgáltatott az adott rendszer
társadalompolitikájának elfogadtatá-
sához.

A szakmai koncepció politikai karri-
erjének érdekes példája a „nemzetne-
velés” eszméjének „fejlődéstörténete”,
benne a nemzet népiskolai neveléssel
való felemelésében kulcsszerepet ját-
szó tanítósággal. A tízes években – a
társadalmi reformgondolatok kivirág-
zásának időszakában – a nemzet fe-
lemelése az iskola és iskolázás révén a
progresszív pedagógia egyik gondolata
volt. Ez volt talán a legfontosabb szak-
mai érv a tanítóság színvonalasabb,
hosszabb időtartamú, magasabb szín-
tű képzéséért folytatott küzdelemben.
Sok tanítóintézeti tanárt a magyar
népnevelés pedagógiai eszméje vitt a
baloldalra, majd a proletárdiktatúra
oldalára. A szociális mozgalmak és a
szociálpedagógia felől induló tanítók
és tanítóképző intézeti tanárok közül
sokan – a Tanácsköztársaság diktató-
rikus gyakorlatát megtapasztalva – ki
is ábrándultak az igazságosabb társa-
dalmat hirdető politikai eszmékből. A
húszas évektől aztán a Klebelsberg-
féle oktatáspolitikai eszmei alapjai
között fedezhetjük fel ismét a nemzet-
nevelés egykori pedagógiai eszméjét,
immár a jobboldali, keresztény nem-
zeti ideológia kontextusában.

A politika azonban a legbrutálisab-
ban a pártállami időszak első másfél
évtizedében nyomult be a tanítókép-
zés világába. Háborzongató az ötve-
nes évek és különösen az 1956-os
forradalmat követő két év dróton
rángatott intézményi és pedagógusi
világa. Itt csak arra a rémtörténetre
utalok, amely 1957. október 23-án,
a forradalom évfordulóján kezdődött
a kecskeméti tanítóképző második
osztályában. Az osztály a szokásos
népdaléneklés helyett a Himnusz
énekelte el. Középfokú intézményről
lévén szó, 15-16 éves lányok voltak
az „elkövetők”. Az ellenforradalom
melletti rokonszenvekletésnek minősít-
ett viselkedést kilenc napon át tartó
kihallgatássorozat követte, az igazga-
tó a minisztérium fokozott éberségre
felhívó utasításának megfelelően a
kihallgatások eredményét továbbította
a minisztériumnak és a megyei tanács
művelődésügyi osztályának, a minisz-
térium, valamint a megye, a párt és

a KISZ képviselői pedig kiszálltak a
helyszínre. „Majd megtanulhatjátok,
hogy nem énekelhetitek, amit akar-
tok, s hogy úgy táncoltok, ahogy mi
fütyülünk”, mondta az osztálynak a
minisztérium tanítóképzős ügyosz-
tályának vezetője, országos pedagó-
giai tanulmányi felügyelő. Az éneklés
két kezdeményezőjét az ország összes
tanítóképzőjéből kizárták, a többie-
ket – beleértve az éneklést félbe nem
szakító tanárt és az osztályfőnököt
– különböző fegyelmi büntetésekkel
sújtották; az ügyről elretentő példa-
ként az ország összes tanítóképzőjét
tájékoztatták.

Egyház és iskolaügy. A tanulmá-
nyokból kirajzolódik az a különleges
szerep, amelyet az iskolák közvetíté-
sével a keresztény egyházak játszo-
tak az identitások meghatározásában.
Magyarországon komoly szakirodal-
ma van az egyház és az oktatásügy
közötti kapcsolatoknak, de annak
köszönhetően, hogy Donáth Péter
felekezeti tanítóképzőket is vizsgál,
és a dokumentumokból rekonstruál-
ja a vizsgált szinterek történéseit és a
történések szereplőinek magatartását,
az egyházak oktatáspolitikai szerepét
a stratégiai jelentőségű tanítóképzés
optikáján keresztül nézhetjük.

1914-ben az összes elemi népis-
kolának csak egyötöde volt állami
fenntartású, de még az 1934/35-ös
tanévben is csak alig valamivel több
mint egyharmaduk. Donáth adataiból
kiderül, hogy 1940-ben a népiskolák
16,7%-a volt állami, 11,2%-a községi,
az összes többi felekezeti (ezen belül
41,8% a katolikus). A Horthy-kor-
szakról szólva Donáth Péter egyene-
sen „katolikus reneszánszról” beszél.
(A Vallás- és Közoktatásügyi Minisz-
tériumot nem melleleg az állam és a
katolikus egyház közötti megállapodás
értelmében mindig katolikus minisz-
ter vezette, amit a protestáns egyhá-
zak sérelmeztek is. Így volt ez már a
dualizmus korában is. Kivételt csak
a zsidó származású, szociáldemok-
rata Kunfi Zsigmond jelentett, aki
1919-től közoktatási miniszter, majd
a Tanácsköztársaság első hónapjaiban
közoktatásügyi népbiztos volt.)

Már a tízes, majd a húszas években
megfogalmazódott ugyan szakmai és
politikai fórumokon az állam és az egy-
ház szétválasztásának igénye, és ezt a

szociáldemokraták a nemzetgyűlésben
is többször sürgették, de ennek 1948-
ig, az iskolák államosításáig nem volt
politikai esélye. A Horthy-korszakban
az államhatalmat a trianoni sokk, a
forradalmak élménye és az a törekvés,
hogy a kommunista eszmék térhódí-
tásának elejét vegye, arra készítette,
hogy egyházi szövetségeivel szoro-
san együttműködjön a nemzetnevelés
és az identitások meghatározásának
ügyében. Klebelsberg számára a szov-
jet gyakorlat és a Tanácsköztársaság
oktatás- és kultúrpolitikája volt az
elretentő példa. „A harc az egyházak
és a szocializmus között fog eldőlni,
és az államhatalom nem a harc esz-
köze, hanem a célja lesz”, mondta
1925-ben. Dualizmus kori elődeihez
hasonlóan a közoktatást ő is az állam
és az egyházak közös ügyének tartotta.
„Az állami eszközök nem elégségesek
a lelki rekonstrukcióhoz, ezért vagyok
ellensége az egyház és az állam elvá-
lasztásának”, idéz Donáth a miniszter
egyik 1924-es beszédéből.

A lojalitás és ami mögötte van. A
harmadik, ugyancsak korszakokon
átívelő sajátosság a tanítóintéze-
ti tanárok, igazgatók, minisztériumi
főtisztviselők lojalitásának a termé-
szetrajza. Miért érdekesek a tanító-
képző intézeti tanárok és a közülük
kikerült főtisztviselők? Olyan értelmi-
ségeik, akik munkájuk és tanítványaik
révén kapcsolatban állnak a társada-
lom különböző csoportjaival. Sokat
tudnak a társadalomról, képzettségük
felverte őket a szóbeli és írásbeli
kifejezés tudományával. Rendelkez-
nek az önálló gondolkozáshoz és az
önálló világkép megalkotásához szük-
séges ismeretekkel és készségekkel,
ugyanakkor lehetőségeik korlátozo-
tak. Közalkalmazottak, akik egzisztén-
ciálisan függnek a mindenkori (állami,
egyházi) hatalomtól. Gondolkozásuk,
nyilvános szerepléseik és nem utolsó-
sorban napi munkájuk szabadságának
határait a munkáltató, iskolafenntar-
tó hatalom jelöli ki, amely nemcsak
formális lojalitást vár el tőlük, hanem
feltétlen azonosulást is az adott ideo-
lógiával.

Az olvasó előtt feltárnak egy köz-
szolgálatra ítélt értelmiségi csoport
mindenkor megkövetelt lojalitása
mögött meghúzódó stratégiák. Talán
a legplasztikusabban a *Politikai-*

világnézeti diszkrimináció vagy valami más? című tanulmányból rajzolódnak ki azok a magatartásstratégiák, amelyekkel a tanítóképző intézeti tanárok, igazgatók, szakmai és politikai szervezetek tisztviselői reagálnak a politikai fordulatokra és a változó oktatáspolitikai előírásokra. Megismerjük az elkötelezett azonosulás, az alkalmazkodás, az „útitársi” státus, a kivárás, a túlélés és a mértéktartás különböző változatait.

A bemutatott egyéniségek drámájának forrása a személyiségük folytonossága és az oktatáspolitikai sokszor 180 fokos politikai fordulatai közötti ellentmondás. Ugyanattól a személytől várták el, hogy azonosuljon a polgári demokratikus átalakulás, a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak, a koalíciós időszak, majd a pártállami időszak politikai ideológiájával, oktatáspolitikájával, nevelési eszményeivel és társadalmpolitikai célkitűzéseivel, valamint hogy értékrendjét, a valláshoz való viszonyát, politikai és szakmai meggyőződését a mindenkori hatalom igényei szerint igazítsa.

Donáth Péter könyve nagyszerű bizonyítéka annak, hogy gúzsba kötve is lehet táncolni. Mindig és mindenütt sok függött az események résztvevőitől. Ez az oka annak, hogy ugyanabban az időszakban az egyik helyszínen brutálisabbak a tanítóképzés politikai feltételei, a másik helyszínen jóval emberibbek. A tanítóképzés ügyének olyan kiemelkedő alakjaival ismerkedhet meg a pedagógiai szakirodalomban kevésbé járatos olvasó, mint a német nemzetiségi tanítóképzés mellett elkötelezett Lux Gyula, Nagy László, a gyermektanulmányozás diszciplínájának egyik meghonosítója és az egyik első iskolareform-tervezet kidolgozója; Váczy Ferenc, a nagy-kőrösi és Juhász Béla, a kecskeméti tanítóképző igazgatója vagy Rozsondai Zoltán minisztériumi tisztviselő, aki a koalíciós időszakban próbálta előmozdítani a tanítóképzés ügyét.

Donáth Péter tanulmányai nem könnyű olvasmányok. Írásaiból és forrásaiból, mint valami történelmi puzzle darabjaiból rajzolódnak ki az egyéni, helyi, intézményi, strukturális szintű történések. Az ördög sokszor a részletekben, az információk számottevő része a jegyzetanyagban van.

Ezért is sajnálom, hogy a kötet nem zárul összegző, áttekintő, a vizsgált jelenségeket, folyamatokat és eseményeket néhány fő szempont mentén rendszerező elemzéssel. Nem lennék meglepve, ha kiderülne, hogy a jegyzetek megközelítik a főszöveg terjedelmét. A tanulmányok jegyzetanyagát pedig nem érdemes megkerülni. Nagy részük izgalmas kordokumentum. Valóságos kincsesbánya azoknak, akik meg akarják érteni a mögöttünk hagyott politikai korszakokat. A szerző folyamatosan törekedett arra, hogy vizsgálódásai tárgyait elhelyezze összefüggéseikben. Aki végigolvassa a tanulmányokat és a hozzájuk csatlakozó forrásokat, a történelmi cikcakkokon keresztül is tovább élő, sajátos folyamatosságokat vél felismerni: a mai politikai megosztottságok forrásait, az értelmiségi magatartások gyökereit és nem utolsósorban a demokratikus állampolgári szocializáció feladatával megbirkózni nem tudó közoktatási rendszer történelmi teherételteit.

SZABÓ ILDIKÓ

Nina Bandelj: From Communists to Capitalists

THE SOCIAL FOUNDATIONS OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN POSTSOCIALIST EUROPE

Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2007. 324 old.

Nina Bandelj, a Princetonban frissen végzett szlovén gazdaszociológus doktori disszertációjában a Kelet-Európába érkező külföldi működőtőke-befektetések különleges elemzését nyújtja: a megszokott közgazdasági vagy politikai gazdaságtani megközelítés helyett egy sokszínű, érdekes és tanulságos szociológiai vizsgálódást. A kötet értékét a gazdaszociológiai elmélet és az empirikus megállapítások adják. Bandelj, a gazdaszociológusoktól már-már megszokott módon, élesen támadja a neoklasszikus gazdaságtan piacfogalmát, helyette egy társadalmi konstrukcióból álló gazdaság szerkezetet vázol fel. A javasolt

konstruktivista nézőpontból a külföldi működőtőke-beruházás a közgazdaságtanban szokásostól eltérő értelmet nyer: a haszonelvőség helyett társadalmi viszonyok sokasága mutatkozik meg és nyer döntő jelentőséget az egyes beruházási döntések kapcsán. Kitűnik az állam szerepe a külföldi beruházásokkal kapcsolatos döntésekben, megmutatkoznak az ellenállás jelei a fogadó fél részéről, és általában a bizonytalanság és a sokfajta motiváció jelentősége. Bandelj nem teoretikus alkat, érvelése sokkal pontosabb az empirikus esettanulmányokban, mint az elméleti kifejtésben. Mindezzel együtt munkája egyaránt hasznos és érdekes olvasmány a konstruktivista teoretikusoknak, a közgazdászoknak és a működőtőke-beruházás iránt érdeklődőknek.

Kezdjük a szemlét az elmélettel. Bandelj a külföldi működőtőke-beruházás (*foreign direct investment, FDI*) általánosan elfogadott meghatározását használja, e szerint FDI az a beruházás, amikor egy vállalat fektet be egy külföldi országban azzal a céllal, hogy hosszú távú, stratégiai részesedést szerezzen az adott ország valamelyik vállalatában. Bandelj ilyenként fogja fel mind a privatizáció útján megszerzett részesedéseket, mind a zöldmezős beruházásokat. A külföldi működőtőke-beruházást, mint minden gazdasági tevékenységet, társadalmi beágyazottságában értelmezi. Polányit követve (Polányi Károly: *A nagy átalakulás*. Napvilág, Bp., 2004.) a kelet-európai átalakulást a társadalom egészének a szocializmusból a kapitalizmusba tartó átalakulásaként fogja fel. Különösen három társadalmi alrendszer átalakulását tartja meghatározónak az FDI kelet-európai szerepének megítélésében: a társadalmi struktúrákat, a hatalom szerkezetét és a kultúrát. Bandelj az alrendszereket (intézményeket) nem a gazdasági tevékenységek korlátjaként értelmezi, hanem azok meghatározóiként. Pontosabban, nézete szerint gazdasági tevékenységek nem létezhetnek az őket körülvevő intézményrendszer nélkül. Konstruktivista álláspontját a neoklasszikus közgazdaságtan főáramára jellemző, általa instrumentálisnak nevezett gazdaságértelmezéssel állítja szembe. Az instrumentalista